

ՀԱՅ ԱՉԱԳԱՅԻՆ-ԱՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՆՄԱՐ ԴԵՄՔԵՐԻՑ՝ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

ՌՈՒՔԷՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ
rubensahakyan58@gmail.com

2018ին համայն հայութիւնը շուրջով նշեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան հիմնման 100ամեակը: Բուն Հայաստանում վերականգնուեց ժԱ. դարում կորցրած պետականութիւնը: Հանրապետութիւնը ստեղծուեց չափազանց ծանր ռազմաքաղաքական պայմաններում՝ թուրքական լայնածաւալ յարձակում, մայիսեան հերոսամարտեր, նորանկախ պետութեան կառավարութեան կազմակերպում, հայութեան ծանր իրավիճակ են.:

Ա. Աշխարհամարտի տարիներին հայութիւնը յայտնուեց վերջնականապէս ոչնչացման եզրին, սակայն Հայաստանի մի շարք վայրերում հայ ժողովուրդը դիմեց ինքնապաշտպանութեան, որը հնարատրութիւն տուեց որոշ հատուածին փրկուել երիտթուրքական ցեղասպանութեան ծրագրից: Նըման վայրերից մէկը Վան-Վասպուրականն էր, ուր 1915 Մայիսի 7ից սկսած սկսեցին ժամանել հայ հասարակութեան տարբեր խաւերի եւ կուսակցական գործիչներ: Նրանց թում էր հայ ազատագրական, քաղաքական ու պետական գործիչներից Կոստանդին Համբարձումեանը (1882–1918), որին յետագայում վիճակուած էր իր բախտը կապել Վասպուրականի հայութեան հետ եւ արժանանալ նրա յարգանքին: Միաժամանակ ցանկանում ենք ընդգծել մէկ այլ կարեւոր փաստ՝ ընդհանրապէս լինի Վասպուրականում, կամ էլ Հայաստանի այլ նահանգներում, տեղաբնակներն այնքան էլ ջերմօրէն չէին ընդունում ոչ-տեղացիներին, առաւել եւս արեւելահայերի, ուստի անհրաժեշտ էր երկար ու քրտնաջան աշխատանք, որպէսզի տեղացիները սկսէին վստահել նորեկին կամ նորեկներին: Եւ ահա այս կարծրատիպը կոտրելու էին կոչուած շուշեցիներ, ՀՅԴ նշանաւոր գործիչներ Արամ Մանուկեանը (Սարգիս Յովհաննիսեան) եւ Վանի Իշխանը (Նիկոլ Պողոսեան), որոնք իրենց ազգանուէր աշխատանքով ճանապարհ հարթեցին մէկ այլ շուշեցու՝ Համբարձումեանի ու նրա զինակիցների համար, որպէսզի նրանք կարողանան վերականգնել հայոց պետականութեան սաղմերը Վան-Վասպուրականում:

Հայկական մամուլը, յատկապէս 1917-18ին, յաճախակի է անդրադարձել Համբարձումեանին եւ նրա ծառայած գործունէութեանը: Մամուլը, որը մի շարք դէպքերում անխնայ քննադատել է հայ իրականութեան տարբեր հասարակական-քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչների գաղափարները, տեսակէտները եւ տրամադրութիւնները, երբեք բացասական յօդ-

ուածներ, առաւել եւս արտայայտութիւններ չի արել նրա մասին: Նրան կամ նրա գործունէութիւնը յիշատակող յօդուածագիրները, հիմնականում վանեցի, նրան կոչել են «մեր Կոստին», «աննման Կոստին» «Վասպուրականի Կոստի», «երկրորդ Արամ» կամ պարզապէս «Կոստի», իսկ ժամանակակիցները, ինչպէս օրինակ Կ.Պոլսի Կախկին պատրիարք, Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը՝ «երկրորդ Խրիմեան»¹:

Տիրապետել է ռուսերէնին, ֆրանսերէնին, անգլերէնին, գերմաներէնին, քուլդարերէնին, ռումիներէնին, գիտէր նաեւ վրացերէն, քրդերէն: Համբարծումեանը ծնուել է 1882ին Արցախ աշխարհի Շուշի քաղաքում, հացթուփ Սահակի ընտանիքում: Նրա եղբայրներն էին Սարգիսը (Սաքօ), Ներսէսը եւ Գրիգորը (Գրիշա): Ունէր երկու քոյրեր: Սաքօ Համբարծումեանը, որն ի տարբերութիւն իր ՀՅԴ անդամ եղբայրների բուշեիկ էր, եղել է Խ. Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահը (1925-7):

Համբարծումեանը ուսանում է Շուշիի եօթնամեայ ուսումնարանում եւ 1899-1900 ուսումնական տարում, երբ պէտք է փոխադրուէր վերջին՝ ասորական դասարանը, նրա մօտ միտք է յղանում մեկնել ԱՄՆ եւ ուսումնասիրել հիպոնոզը, որի օգնութեամբ ցանկանում է դրդել եւրոպական դիւանագէտներին եւ նոյնիսկ սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ին վերջնականապէս լուծել Հայկական Հարցը: 1900-02՝ աշնանը լինում է ԱՄՆում, հետեւում հիպնոսի դասընթացներին, սակայն եզրակացնում է, որ նման եղանակով հնարատր չէ հասնել Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրմանը:

Վասպուրականցի Վազգէն Մարտիրոսեանը իր յուշերում Համբարծումեանի հետ կապուած ցանկացած դրուագ յիշելիս միշտ օգտագործել է «Մեր աննման Կոստիան» արտայայտութիւնը²: Իսկ մէկ այլ վանեցի՝ Տաճատ Թերլեմէզեանը Համբարծումեանի մասին հետեւեալն է գրել. «*ժողովրդի համար անոր ամէն մի խօսք պարզամ էր եւ խրախուսանք: Մի քիչ Արամը (Մանուկեան - Ռ.Ս.) յիշեցնող կողմեր ունէր*»:

Անդամակցելով ՀՅԴին՝ Համբարծումեանը 1902 Դեկտեմբերից մինչեւ 1903 գարուն լինում է Բաքում³, ապա մեկնում է Ատրպատական, որտեղ գործուն մասնակցութիւն է ունենում դէպի Երկիր գէնք եւ զինամթերք փոխադրելու աշխատանքներին:

Ժամանակակիցների վկայութեամբ Համբարծումեանը չէր խորշում որեւէ աշխատանքից: Իսոյում, օրինակ, առանց որեւէ մէկի օգնութեան մաքրում էր իր տան բակում գտնուող գոմը: Երբ ընկերներից մէկն ակնարկում է, որ նման տհաճ գործի համար յարմար կը լինէր ծառայ վարծել, նա զայրացած պատասխանում է. «*Ծառայ վարծես, ձեր պապու՞ դրամով վարծես*»: Դրանով նա ակնարկում էր, որ անհրաժեշտ է խնայել կուսակցական փողերը եւ դրամն օգտագործել ազատագրական պայքարի համար:

Համբարծումեանը, խստապահանջ էր իրաքանչիւրի նկատմամբ, եթէ խնդիրը վերաբերում էր գործին ու ընկերներից որեւէ մէկը թերանում էր իրեն յանձնարարուած գործը կատարելու ժամանակ: Նա միաժամանակ

սրամիտ ու կատակասէր եւ կենսուրախ անձնատրոփին էր եւ իր եռանդով մի առանձին աշխուժութիւն էր պատճառում ընկերներին ու շրջապատին⁴:

1903ի ամռանը աշխուժ մասնակցութիւն է ունենում բողոքի ցոյցերին ու դիմադրական շարժմանը, երբ ցարական իշխանութիւնները բռնագրաւում են Հայ եկեղեցու գոյքը, որի հետեանքով փակուում են հայկական դպրոցները:

1904ի Դեկտեմբերին կուսակցութեան յանձնարարութեամբ մեկնում է Բուլղարիա: Ըստ որոշ տեղեկութիւնների Համբարձումեանը մասնակցել է ինքնաշէն պայթուցիկ սարք կամ դժոխային մեքենայ պատրաստելու աշխատանքներին, որը պէտք է օգտագործուէր սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ի դէմ: 1905ի Մարտի 15ին Վիտոշ լեռան վրայ Քրիստափոր Միքայէլեանի զոհուելուց յետոյ⁵, որի ականատես է լինում Համբարձումեանը, նա Ապրիլին մեկնում է Իզմիր (Ձմիւռնիա), որտեղ մնում է մինչեւ Օգոստոս, ապա կրկին վերադառնում Բուլղարիա: Նա պաշտօնապէս դիմում է ՀՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյին խնդրելով իրեն ուղարկել Ղարաբաղ, որտեղ տեղի էին ունենում հայ-թաթարական ընդհարումները: 1905ի վերջին Համբարձումեանը վերադառնում է Շուշի, ուր հայերը պատրաստուում էին դիմագրաւել թաթարական հերթական յարձակումը⁶: Շուշիում էր Ռոստոմը (Ստեփան Ջօրեան), որը եկել էր ղեկավարելու ինքնաշէն ձեռնառումբեր եւ պարզունակ հրթիռներ պատրաստելու աշխատանքները: Ահա եւ այստեղ պէտք եկաւ Համբարձումեանի Բուլղարիայում պայթուցիկների հետ աշխատելու փորձը: Պայթուցիկների պատրաստման վայր էին ընտրել Ռոստոմի կնոջ՝ Լիզայի եղբոր՝ Իլիկո Մելիք-Շահնազարեանի Սարգսաշէն գիւղի տան թոնրատումը⁷:

Ղարաբաղի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտէի որոշմամբ Համբարձումեանը գործուղուում է Կապան, փոխարինելու թաթարների դէմ մարտերից մէկի ժամանակ զոհուած Ստեփան Ստեփանեանին: 1905-06ի հայ-թաթարական կռիւների ժամանակ կուսակցական գործիչ լինել նշանակում էր՝ բացի քարոզչութիւն վարելուց նաեւ կազմակերպել հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանութիւնը: Կարող ենք հաւաստել, որ այստեղ էլ Համբարձումեանը լիովին արդարացնում է իր վրայ դրուած պարտականութիւնները:

1906ի Հոկտեմբերին Շուշիում գումարում է ՀՅԴ Ղարաբաղի Շրջանային ժողովը, որը Համբարձումեանին ընտրում է Կենտրոնական Կոմիտէի կազմում: Համբարձումեանը շարունակում է իր աշխուժ գործունէութիւնը Ձանգեզուրում, որտեղ ստանում է «Սամուէլ» ծածկանունը⁸ եւ որով յայտնի էր Լեռնահայաստանի բնակչութեանը: Նա շրջում է գաւառում եւ աշխուժ մասնակցութիւն ունենում բնակչութեան կարեւոր հիմնախնդիրների լուծման գործում, 1907-09՝ ղեկավարում է Կապանի կրթական տեսչութիւնը:

1909ի Յունուարի վերջին Թիֆլիսում Համբարձումեանը ձերբակալուում է ցարական ոստիկանութեան կողմից: Կառավարութիւնը յօրինել էր այսպէս կոչուած «Դաշնակցութեան գործը»⁹: Կեղծ ամբաստանութիւնների հի-

ման վրայ ձերբակալուել էին շուրջ 160 հոգի, որոնց թում մարդիկ, որոնք որեւէ կապ չունէին ՀՅԴի հետ:

1910ի Մարտին Համբարձումեանն ազատում է Թիֆլիսի Մետէլիսի բանտից եւ աքսորում Խարկով, որտեղ իր գոյութիւնը պահպանելու համար Սեպուհի (Արշակ Ներսիսեան) հետ բացում են նպարեղէնի փոքրիկ խանութ: Որոշ գումար տնտեսելով Համբարձումեանը, 1911ի աշնանը, իշխանութիւնների թոյլտուութեամբ մեկնում է Բելգիա՝ Բրիւսէլ՝ մասնագիտանալու գիւղատնտեսութեան մէջ:

Համբարձումեանը ընտրել էր գիւղատնտեսի մասնագիտութիւնը քանի որ ականատես էր եղել, թէ ինչպիսի պարզունակ գործիքներով ու եղանակներով շինականը մշակում էր հողը Հիւսիսային Պարսկաստանում: Գրեթէ նոյն վիճակն էր Արեւմտեան Հայաստանում: 1909ին Բայազէտ այցելած Արոյի (Յովհաննէս Տէր Մարտիրոսեան) գնահատմամբ արեւմտահայ գիւղացին, հողի մշակման պապենական եղանակներով ու գործիքներով, առնուազն 50 տարով ետ էր մնում արեւելահայերից: Բրիւսէլում Համբարձումեանը ուսանում է 3 տարի եւ վերադառնում հայրենիք 1914ի ամռանը, երբ աշխարհը կանգնած էր պատերազմի սպառնալիքի առջեւ:

1914ի Յուլիսի 19ին (նոր տոմարով Օգոստոսի 1ին) բռնկւում է Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը: Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարութեան եւ գլխաւորապէս Կովկասի փոխարքայ Ի. Վորոնցով-Դաշկովի նախաձեռնութեամբ կազմակերպւում են ազգային աշխարհազօրային ստորաբաժանումներ՝ *դրուժինաներ* կամ խմբեր: Առաջին մարտական ստորաբաժանումները, թուով հինգը, կազմակերպւում են հայերը, որոնց ձեւատրմանը գործուն մասնակցութիւն է ունենում նաեւ Համբարձումեանը: Նա մտնում է Երեւանում գտնուող Ե. խմբի մէջ, որի հրամանատարն էր Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Մեիրաբեան): Սակայն խումբը մարտադաշտ չի մեկնում զէնքի չգոյութեան պատճառով:

1914-15ի մարտական գործողութիւններից յետոյ ռուսական հրամանատարութիւնը որոշում է միատրել Բ., Գ. եւ Դ. խմբերը միատրել Ե-ի հետ: 1915ի Ապրիլի 1ին պաշտօնապէս կազմակերպւում է Ե. կամ Արարատեան Գունդը, որի հրամանատարն էր Խանասորի Վարդանը: Այս ստորաբաժանումում Համբարձումեանը վարում է գումակի պետի կամ թիկունքի պետի պաշտօնը¹⁰:

1915ի Մայիսի 4ին յաղթանակեց մօտ մէկ ամիս թուրք-քրդական պաշարման մէջ գտնուող Վանը: Առաջինը քաղաք մտան Ե. գնդի ստորաբաժանումները: Ինչպէս վկայում է Արարատեան գնդի հրամանատար Վարդանը. «Երբ քաղաքի պաշտպան զինուորների միջից անցնում էինք, ես Երեխայի պէս արտասուեցի, չկարողացայ ոչ մի ուրախութեան խօսք ասել եւ միայն երբ մի քիչ հեռացայ, Կոստիա Համբարձումեանին յետ ուղարկեցի զինուորներին յայտնելու իմ անսահման ուրախութիւնը եւ շնորհակալու-

թիւնը, որ վերջապէս ժողովրդին փրկուած գտանք: Կեանքիս մէջ ես ինձ այդ օրը երջանիկ համարեցի»¹¹:

Մայիսի 7ին ռուսական հրամանատարութիւնը Արամ Մանուկեանին նշանակում է Վանի ժամանակաւոր վարչութեան կառավարիչ կամ նահանգապետ: Կազմակերպուած հայկական իշխանութեան վարչական մարմինները ձեւաւորելու համար անհրաժեշտ էին կիրթ եւ միաժամանակ բանիմաց մարդիկ, որոնք իրենց ամբողջութեամբ կը նուիրէին իշխանութեան ձեւաւորմանն ու կայացման: Նման անձնուէր մարդկանցից էր Համբարձումեանը:

Սակայն, աստիճանաբար կայացող ու թափ առնող Վանի հայկական իշխանութիւնը կարճատեւ կեանք ունեցաւ. 1915ի Յուլիսի կէսերին ռուսական զօրքը անսպասելի նահանջեց եւ Վան-Վասպուրականի բնակչութիւնը հարկադրուեց լքել հարազատ վայրերը ու ապաստանել Կովկասի փոխարքայութիւնում՝ հիմնականում Արեւելեան Հայաստանում:

Կարճ ժամանակ անց ռուսական բանակը վերագրաւեց Վանը եւ 1915ի աշնան վերջին Համբարձումեանը վերադարձաւ Վասպուրական, որպէս Համառուաստանեան Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Բաժանմունքի (ղեկավարն էր Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալեքսանդր Խատիսեանը) ներկայացուցիչ՝ լայն լիազօրութիւններով:

Գալով Վան, Համբարձումեանը գտաւ քաղաքը եւ նահանգը սարսափելի ծանր վիճակում: Բնակավայրերի ճնշող մեծամասնութիւնը անբուրել էր քրդերի կողմից, ոչնչացուել էր ռոտզման համակարգը, բնակչութեան շրջանում մոլեգնում էին վարակիչ հիւանդութիւնները:

Ինքնին հասկանալի է, որ Համբարձումեանը այն մարդկանցից էր, որ երբեք չէր յուսահատում, ուստի իրեն յատուկ եռանդով ձեռնամուխ եղաւ անբրոնած տնտեսութեան վերականգնման աշխատանքներին, իր անձնական օրինակով ոգեւորելով տեղացիներին: Նա, Քաղաքների Միութեան միջոցով, Վանում հիմնեց պահեստներ, ուր կենտրոնացրեց պարէն, հագուստ, գիւղատնտեսական գործիքներ, սերմացու եւն.: Ժամանակակիցների վկայութեամբ Համբարձումեանը առատօրէն բաժանում էր ստացուած իրերը, շինանիւթ էր տրամադրում տները վերականգնելու համար: Վանում վերանորոգում է միջանի շինութիւններ, որոնք տրամադրում է որբանոցի, հիւանդանոցի եւ արհեստանոցների կարիքների համար:

Համբարձումեանը մի շարք ռուսումնասիրութիւններ կատարելուց յետոյ կողմնորոշուեց, թէ նահանգի ո՛ր գաւառի ո՛ր հողատեսակն է պիտանի ցորենի այս կամ այն տեսակը ցանելու համար: Այսպէս՝ ռուսումնասիրելով Փեսանդաշտի հողերը եզրակացրեց, որ Մայիս ամսին տեղական ցորեն չի կարելի ցանել, ուստի Ղարադաղից (Սեւ լեռներ¹²) բերեց արագ աճող գարնանացանի ցորեն:

Համբարձումեանի ամենատես աչքից չվրիպեց Վանի բնական հարստութիւններից մէկը՝ տառէխը: Նա անմիջապէս սաստեց միջանի անհատների, որոնք ցանկանում էին ստանալ ձկնորսութեան եւ տառէխի վաճառքի

մենաշնորհը: Կարճ ժամանակում տեղացիներից կազմակերպեց յատուկ մարմին, որը պետք է որսար ձուկը, բաշխեր, իսկ մի մասը պահեստաւորէր:

1916ի Յունիսի 7ին Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան նախագահ Սամսոն Յարութինեանին ուղղուած հեռագրում Համբարձումեանը յայտնում է, որ չի ստացել խոստացուած 40,000 ռուբլին եւ գութանները: Նա խնդրում է արագացնել գութանների եւ մանգաղների առաքումը, քանի որ կը կորցնեն ժամանակը եւ չեն հասցնի կատարել հողի աշխատային հերկը: Միաժամանակ տեղեկացնում է, որ շուտով կը ստացուեն լծկաններ, ուստի չպէտք է յապաղել, քանի որ հակառակ դէպքում ժողովուրդը կը կանգնի սովի վտանգի առջեւ: Համբարձումեանը խնդրում է գումարն ուղարկել փոխգնդապետ Ա. Տերմէնի¹³ միջոցով¹⁴:

Անհրաժեշտ էր վերականգնել քարուքանդ եղած եւ ւաւերակի վերածուած շէները: Վերականգնողական աշխատանքները դժուար էր կատարել, քանի որ բնակչութիւնը մշտական թերսնումից ու զանազան հիւանդութիւններից հիւծուած, դժուարանում էր իրականացնել շինարարական աշխատանքները: Վահան Փափագեանը (Կոմս) իր յուշերում նշում է. «Ամէնէն սիրուած ժողովրդական դէմքը Կոստինն էր:.. Կազմակերպչական փառանդով օժտուած, խիստ մարտիկ եւ մանաւանդ հոգածու եւ պատրաստակամ այդ ընկերը, իրաւամբ զգայուն հայր մը դարձած էր ժողովուրդին»¹⁵:

1917ի Փետրուարին Ռուսաստանում տապալում է ինքնակալութիւնը եւ իշխանութիւնն անցնում է ժամանակաւոր Կառավարութեանը: Ի թիւս կայսրութեան միւս ժողովուրդների, հայութիւնը եւս ողջունեց բռնապետութեան տապալումը: Յոյսեր առաջացան, որ նոր կառավարութիւնն իվերջոյ դրական լուծում կը տայ Հայկական Հարցին, սակայն կային սակաւաթիւ յոռետեսներ, որոնց թում էր Համբարձումեանը, որոնք համոզուած էին, որ իշխանափոխութիւնը մեծ վնասներ է պատճառելու: Ինչպէս կը տեսնենք յետագայում, Համբարձումեանը իրատես եղաւ: Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը այդպէս էլ չկարողացաւ իր իշխանութիւնը հաստատել ոչ միայն Ռուսաստանում, այլեւ նրա ծայրամասերում: Երկիրը սկսեց փլուզուել, բանակն այլեւ չէր ցանկանում կռուել, սկսուեց տարերային դասալքութիւն, որն ահագնացաւ բոլշեփկեան յեղաշրջումից յետոյ:

Փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ ռուսական զօրքի կողմից գրաւուած Արեւմտեան Հայաստանը բաժանուեց շրջանների: Վանի շրջանի կոմիսար նշանակուեց Համբարձումեանը: Վայկական մամուլն արագօրէն արձագանգեց այդ նշանակման: Այսպէս, Հայաստան օրաթերթի թղթթանկիցը «Մեր Կոստին» յօդուածում գրում է. «*Պ[արոն] Կոստի Համբարձումեան, պէտք է խոստովանի, ներկայ հայ իրականութեան մէջ ամենէն անկեղծ, ամենատանգրու, ամենամաքուր եւ սակայն ամենահամեստ գործիչներէն մէկն է... Եւ ոչինչ չկայ զարմանալի, եթէ նա իր դիրքով, իր միջոցներով եւ մանաւանդ իր բնատրոպեամբ դառնայ ամբողջ շրջանի մը «Մեր*

Կոստրին», որուն դիմեն ամենաբարձր աստիճանատրէն մինչեւ ամենայե-
րին գիւղացին»¹⁶:

Ժամանակակիցներից, ռուս հրապարակախօս Սերգէյ Գորոդեցկին հե-
տեւեալ գնահատականն է տուել Համբարձումեանին. «*Հենց այսպիսի մար-
դիկ, ինչպիսին որ նա կայ՝ պէտք են Հայաստանի վերածնման համար:
...Նա (Համբարձումեանը - Ռ.Ս.) գիտէր իր ժողովրդին եւ նրանցից իւրա-
քանչիւրի մէջ տեսնում էր իր եղբորը: Ինչ որ բիրյիականութիւն, նահապե-
տականութիւն կար նրա մարդու հետ ունեցած յարաբերութիւնում: Ժողո-
վորդը նրա համար ընդհանր էր: Նրա սիրտը մօտիկ էր գործին: Եւ նրա
գծերում արտացոլում էին հայ ժողովրդի հնագոյն բարոյական որակները*»¹⁷:

1917ի Մարտին, Վանում ԿՀԲԸ մասնաճիւղի շէնքում տեղի է ունենում
հասարակայնութեան ժողովը, որը ողջունում է Ռուսաստանում տեղի ունե-
ցած փոփոխութիւնը: Կազմում է ղեկավար մարմին, որի նախագահ է ըն-
տրվում Համառուսաստանեան Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Բա-
ժանմունքի՝ Վանի լիազօր Համբարձումեանը¹⁸: Նա ձեռնամուկ է լինում ա-
սորիներին եւս ընդգրկելու շրջանային վարչութեան կազմում: Քայլեր են
ձեռնարկում քրդական զանազան ցեղախմբերի հետ բարիդրացիական
յարաբերութիւններ հաստատելու համար: «*Աւերակներու եւ դիակներու մէջ
ուզեցինք մոռանալ երէկի արհաւիրքներն ու քիւրդի վայրագութիւնները եւ
անոնց բարեկամութիւնը ձեռք բերել*»¹⁹: Յաւօք, քրդերը հիմնականում
թշնամական դիրք բռնեցին հայերի, ասորիների եւ եզդիների նկատմամբ
եւ շարունակում էին յարձակումները խաղաղ բնակչութեան վրայ:

Ժամանակատար Կառավարութեան ընդունած մի շարք «յեղափոխա-
կան» օրէնքներն էլ աւելի սրեցին իրադրութիւնը Ռուսաստանում: Այդ ամե-
նը տեսնում եւ հասկանում էր Համբարձումեանը, ուստի միջոցներ ձեռնար-
կեց Վասպուրականի հայութեան պաշտպանութեան համար: 1917ի Մայի-
սի 1ին Վանում կազմակերպուեց աշխարհագորային ստորաբաժանում, ո-
րը բացի կարգուկանոնը վերահսկելուց իրականացնում էր ներքին զօրքե-
րին յատուկ պարտականութիւններ²⁰: Միաժամանակ վերակազմաւորուեց
Վանի կոմիսարիատը՝ հիմնուեց Վանի հայկական իշխանութիւնը՝ Համ-
բարձումեանի նախագահութեամբ, որտեղ ընդգրկուած էին Սահմանդիր-
Ռամկավար եւ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան անդամները: Կարելի է հա-
աստուել, որ կազմաւորուեց ազգային համաձայնութեան կառավարութիւն:

1917ի Յունիսի կէսերին Վան այցելած Ա-Դօն յուշագրում է.

Կոստիս Համբարձումեանը, մեր ժողովրդի դատին նուիրուած անձնատրութիւ-
նը, երբեք մտքիցս այսօր էլ չի հեռանում: Դրան եւ առջին անգամ հանդիպել
եմ ուրիշ 11 տարի առաջ, 1906 թուին Զանգեզուրի Գորիսում՝ ցարական կառա-
վարութեան կողմից նիւթուած հայ-թուրքական ընդհարումների տխուր շրջա-
նում ... եւ հանդիպեցի նրան Զանգեզուրի հայ ժողովրդի ինքնապաշտպա-
նութեան գործը ղեկավարելիս:

Իսկ այս անգամ հանդիպելով նրան Վանում պատասխանատու, աւերուած երկ-
րի նահանգապետի պաշտօնում եւ այն էլ այնպիսի սպասողական ու նոյնիսկ

մշուշապատ հոգսերի պայմաններում... իմ հրաժեշտի մոմենտին ես դիտեցի նրա դէմքի վրայ յոգնածութիւն, երբեմնի աշխուժ ու եռանդուն հայեացքի մէջ տխուր արտայայտութիւն եւ, այդ տխուր արտայայտութիւնը չէր հեռանում իմ տեսողութեան դաշտից, ինձ մէջ ստեղծելով նախագուշակ մի մոմենտ²¹:

1917ի Յուլիսի 21ի հրամանագրով ռուսական կառավարութիւնը Արեւմտեան Հայաստանը բաժանում է 19 գաւառի: Վանի գաւառը, որի մէջ են մտնում են նաեւ Սարայը, Բաշկալէն եւ Դիադինը, ենթարկում են կոմիսար Համբարձումեանին²²: 1917ին Վանում եւ շրջանում բնակւում էր մօտ 18,000 մարդ: Նրանց գրեթէ բոլոր խնդիրները հոգում էր ԿԲԸԻն կից գործող Հայկական Կենտրոնական Կոմիտէն:

Անդրկովկասը նախապատրաստում էր Ռուսաստանի սահմանադիր ժողովի ընտրութիւններին: ՀՅԴն իր կողմից առաջարկուող պատգամատրնետրի թեկնածուների թւում նշել էր Համբարձումեանին: Սակայն, կուսակցութիւնը նպատակայարմար է գտնում Համբարձումեանին ուղարկել, որին նա արձագանգում է պատրաստակամութեամբ. «*Ես պատրաստ եմ լսելու Վասպուրականի ծայնը եւ կ'երթամ Վան*»²³:

1917ի Յուլիսի 17ին Համբարձումեանը հանդէս է գալիս վասպուրականցիներին ուղղուած կոչով, որտեղ մասնատրապէս նշում է. «*Ծանր ու պարասխանարու է իմ պաշտօն: Կը զգամ այդ, բայց խորապէս համոզուած եմ, որ իւրաքանչիւր քաղաքացի իր պարտականութիւնը պիտի համարէ ինձի յիշեցնելու իմ դերն ու պարտքը*»²⁴:

1917ի աշնանը՝ բոլշեւիկեան յեղաշրջման հետեանքով իրավիճակը կտրուկ փոխւում է, բոլորի համար պարզ է դառնում, որ ռուսական զօրքը անվերադարձ հեռանում է: Այդ ժամանակ Վանում էր գտնւում Հայկական Ե. հրաձգային գունդը, որի հրամանատարն էր զօրավար Մովսէս Սիլիկեանը: Նա խորհուրդ է տալիս գնդի հիմքի վրայ, տեղացիներից կազմակերպել նոր ստորաբաժանումներ եւ սկսել զօրահաւաք:

Ինքնին հասկանալի է, որ Վլադիմիր Լենինի գլխատրած խորհրդային կառավարութեան որոշումները յանգեցնում են նրան, որ ռուս-աստրիական ռազմաճակատից գերմանական ու աստրիական զօրքերը սկսում են տեղափոխուել Ֆրանսիա, որը խիստ բարդացնում է ռազմաքաղաքական իրադրութիւնը: Դա էր պատճառներից մէկը, որ Մեծն Բրիտանիան ու Ֆրանսիան ցանկանում էին խոչընդոտել թուրքական առաջխաղացումը դէպի Պարսկաստան, Հայաստան ու Վրաստան եւ այդ նպատակի համար ցանկանում էին զործակցութեան եզրեր գտնել հիւսիսային Պարսկաստանի քրիստոնեաների՝ հայերի ու ասորիների հետ եւ նրանցից կազմակերպել զինուորական ստորաբաժանումներ²⁵ եւ ամէն գնով թոյլ չտալ, որ թուրքերն իրականացնեն իրենց ծրագիրը՝ զալթեն Անդրկովկասը եւ յատկապէս նախօրէի հարուստ Բաքուն: Այդ նպատակով հիւսիսային Պարսկաստանի Համադան քաղաք է գալիս ֆրանսիական հետախուզութեան աշխատա-

կից, ճիզօրիտ Անտուան Պուադեբարը: Նա ծառայութեան է անցնում որպէս քրիտանական 36րդ քրիզադի²⁶ հետախուզական բաժանմունքի պետ:

1917ի Հոկտեմբերեան Յեղաշրջման հետեանքով ռազմաքաղաքական իրադրութիւնը խիստ սրտում է: Ռուս-թուրքական ռազմաճակատը սկսում են զանգուածաբար լքել ռուսական կովկասեան բանակի զօրքերը: Արդէն Նոյեմբերին Վանից ու գաւառներից հեռացել էին զօրամասերը եւ զանազան ծառայութիւններում աշխատող մօտ 300 տարբեր պաշտօնեաներ ու մասնագէտներ²⁷: Ինչպէս նշում է ռազմական պատմաբան Աշոտ Յարութիւնեանը՝ «Ամբողջ ռազմաճակատում ռուսական զօրքի նահանջից յետոյ փաստօրէն մնացել էին հայկական զնդերն ու ստորաբաժանումները: Ո՛չ Վանի շրջանում, ո՛չ Երզնկայի ու Էրզրումի եւ ո՛չ էլ ռուս-թուրքական ռազմաճակատի այլ կարեւոր հատուածներում 1918 թ. Յունուարին, բացի հայկական զօրամասերից ուրիշ զօրքեր համարեա չկային»²⁸: Միաժամանակ հեռացող ռուսական ստորաբաժանումների զինծառայողները կողոպտում են քաղաքամէջի հայկական խանութները, զգալի վնաս պատճառելով²⁹:

Ազատագրուած Արեւմտեան Հայաստանում տեղական իշխանութիւնն անցնում է հայերի ձեռքը: Նրանք սկսում են կազմաւորել տեղական վարչական իշխանութիւնը: Բնակչութեան թիւը Վանում եւ նահանգում կազմում էր 25,425 հոգի³⁰: Բարենպաստ պայմանների դէպքում նախատեսւում էր բնակչութեան թուաքանակը հասցնել յիսուն հազարի³¹: Այդ նպատակով կազմակերպւում է համապատասխան օգնութեան առաքումը. «Գոյթանի եւ լծկանի հետք հիւան ու երկաթագործ վարպետներ մեկնեցան գիւղեր, ուրագի եւ մուրճի ծայները լսելի դարձնելու համար: Ասոնց հետք մեկնեցան արհեստատիրներ, խանութպաններ, այգեգործներ, նաեւ զանազան պաշարօնեաներ, ունուցիչներ, բժիշկներ, հիւանդապահներ են.»³²:

1918ի Յունուարի 18ին Վասպուրականում կազմակերպւում է հայկական իշխանութիւն: Փաստօրէն, վերականգնւում է 1915ի Մայիս-Յուլիս ամիսներին Արամի ղեկավարութեամբ հիմնուած իշխանութիւնը: Այս անգամ եւս Վասպուրականի իշխանութեան կազմում բացառապէս հայեր էին.-

1. Կոստի Համբարձումեան՝ նախագահ եւ արտաքին յարաբերութիւնների տեսուչ-վարիչ.

2. Յովհաննէս Հայրապետեան՝ նախագահի օգնական եւ խնամակալութեան գործերի տեսուչ-վարիչ.

3. Հմայեակ Մանուկեան՝ ներքին գործերի տեսուչ-վարիչ.

4. Գրիգոր Բովղարացի՝ զինուորական գործերի տեսուչ-վարիչ.

5. Սամուէլ Մետրոպեան՝ ելեմտական գործերի տեսուչ-վարիչ.

6. Բժիշկ Ներսէս Տէր-Թովմասեան՝ առողջապահական-բժշկական գործերի տեսուչ-վարիչ.

7. Զաւէն Կորկոտեան՝ պարենաւորման գործերի տեսուչ-վարիչ.

8. Արմենակ Մաքսապետեան՝ գիւղատնտեսական գործերի տեսուչ-վարիչ.

9. Սարգիս Զաարեան՝ փոստ-հեռագրական գործերի տեսուչ-վարիչ³³.

Իշխանութիւնը բաժանուեց 7 վարչական միատրի.- ա) Վանը եւ իր արուարձանները, բ) Հայոց Ձոր, գ) Բաշկալէ, դ) Արճակ, ե) Սարայ, զ) Թիմար, է) Բերկի³⁴:

Հայկական իշխանութիւնն ունէր ոչ միայն գործադիր, այլեւ օրէնսդիր լիազօրութիւններ: Հայ ղեկավարութիւնը, հաշուի առնելով ռազմաճակատի մօտիկութիւնը, քրդական զանազան խմբաւորումների յարձակումների վտանգը, ինչպէս նաեւ նահանգի անբերուած վիճակը եւ քայքայուած տնտեսութիւնը, հարկադրուած է լինում ընդունել մի շարք օրէնքներ: Առաջին հերթին սեփականացում է նահանգում գործող բոլոր ընկերութիւնների եւ ռուսական զօրքի թողած ողջ գոյքը: Արգելում է մարդկանց եւ կարետր նշանակութիւն ունեցող ապրանքների դուրս գալը նահանգից: Բռնագրուում են փոխադրական բոլոր միջոցները: Զէնք կրելու համար անհրաժեշտ էր ստանալ իշխանութիւնների թոյլտուութիւնը: 20-35 տարեկանները համարում են զինուորագրուած: Կազմակերպւում է ոստիկանութիւն, որին յանձնարարում է հսկել ներքին կարգուկանոնը: Քանի որ ոստիկանները չունէին համազգեստ, նրանք կրում էին «Վ. Ի.» («Վանի իշխանութիւն») թեկապը: Տեղական երիտասարդութիւնից կազմակերպւում է աշխարհագոր³⁵: Վերջինս սկսում է հսկողութեան տակ պահել Իգդիր-Օրգով ճանապարհը, որտեղով անցնում էր Վան եւ Ալաշկերտ վերադարձող գաղթականութիւնը: Այդ ճանապարհով էր ուղարկւում անհրաժեշտ օգնութիւնը:

Խնամատարութեան ծառայութեան հիմնական խնդիրն էր նիւթապէտ օժանդակել աղքատներին եւ զինուորների ընտանիքներին: Մինչեւ բոլշեփկեան յեղաշրջումը այդ խնդիրը հոգում էին ԿՀԲԸն եւ Համառուսաստանեան Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Բաժանմունքը: Սակայն, նրանց հեռանալուց յետոյ իշխանութիւնները կարողացան միայն 1917ի Հոկտեմբերին կարիքատրներին բաժանել 39,945 ռուբլի: Իրավիճակը փոքր-ինչ մեղմացրեց ամերիկեան հայանպաստ ընկերութեան ներկայացուցիչ Վիլիամսը, որը Վանում հիմնեց բրդի մշակման արհեստանոց, ուր ընդգրկուեցին մօտ 400 կանայք³⁶: Նոյեմբերի 15ին Կովկասից Վան է գալիս Համարձուեանը իր հետ բերելով երկու վագոն ալիւր³⁷:

1918 Յունուարի 1ին Վասպուրականի կոմիսար Համարձուեանը Արեւմտեան Հայաստանի գերագոյն-կոմիսարին ու Հայկական Զինուորական Միութեան ղեկավարութեանը տեղեկացնում է Վանի գնդի ձեւաւորման մասին³⁸:

* Փետրուարին Վանից սկսում են հեռանալ Ե. գնդի զինծառայողները, տեղում մնալու ցանկութիւն են յայտնում միայն 7 սպայ եւ 68 զինուոր: Զորահաւաքը ընթանում էր մեծ թափով: Նորակոչիկներին հրամանատարական կազմով ապահովելու համար կազմակերպւում են ենթասպանների քառամսեայ դասընթացներ: Յաջողւում է կազմել զօրք, որտեղ զինծառայողների թիւը 2376 էր³⁹:

Վանի հայկական զինուժն ունէր նաեւ թնդանօթներով ու գնդացիներով զինուած միջբանի մտորանաակներ: Հայկական Իշխանութեան առաջին հրամաններից էր՝ ռազմավարական նշանակութիւն ունեցող հումքի արտահանման արգելումը:

Դրամի բացակայութիւնը իշխանութիւններին ստիպում է շրջանառութեան մէջ դնել սեփական դրամանիշը՝ 5, 10, 25, 50 եւ 100 ռուբլի արժողութեամբ, որոնք կոչւում էին փոխգիրեր: Ընդհանուր առմամբ պատրաստուեց 164,000 ռուբլի⁴⁰: Ինչպէս վկայում է Օնիկ Մխիթարեանը, «Մեր թղթադրամը անգիծ մի թուղթ էր՝ ձեռով քառակուսի խմորափրի...որոնց փակ սփորագրած էին իշխանութեան նախագահ Կ. Համբարձումեանը, Զինուորական գործերու վարիչ Գ. Բուլղարացին եւ Ելեւմփից վարիչ Ս. Մեսրոպեանը: Վերջինիս անունով մեր դրամը կոչուեցաւ «Սամուէլ փուլի (Սամուէլի փող - Ռ.Ս.)»⁴¹: Փոխգիրերը կնքուած էին «Обл[астой] Комиссаръ Ванской обл[асти] Военнаго управления] Тур[ецкой] Арм[ении] и пр[очих] обл[астей] Тур[ции] зан[имаемых] по пр[аву] войны» («Պատերազմի իրաւունքով Թուրքիայից գրաւուած Թուրքական Հայաստանի եւ այլ մարզերի զինուորական վարչութեան Վանի մարզային կոմիսար») կնիքով: Դրամը շրջանառութեան մէջ եղել է ընդամէնը 22 օր՝ 1918 Փետրուարի 27ից մինչեւ Մարտի 21ը, երբ թուրքական յարձակումը հարկադրում է Վասպուրականի հայութեանը գաղթել Պարսկաստան:

Փոխգիրերը հանդիսանալով վճարման միջոց, թղթադրամների այն շարքին չէին պատկանում, որոնք իրենց արժէքով հաասարում էին մետաղեայ դրամներին: «Փոխգիր» նշանակում է փոխանակագիր, այսինքն որոշակի փաստաթուղթ, որով նահանգի կոմիսարիատը պարտաւորում էր յետագայում վճարել նրանց արժէքը: Այդ մասին է վկայում փոխգիրի վրայ եղած հետեւեալ մակագրութիւնը՝ «Վճարելու է նահանգային Վանի կոմիսարեադ(ի) կոմիսարների խորհրդի կողմից»⁴²: Այդ է վկայում նաեւ կնիքը, որը վաւերական էր դարձնում դրամը, ժողովրդական զանգուածների առաջ: Եւ իրօք, վկայում է, որ Վանից գաղթած բնակչութիւնը Թիֆլիսում փոխանակեց փոխգիրերը անդրկովկասեան կոմիսարիատի բռնեքով⁴³:

1918ի Փետրուարին օսմանեան զօրքերն անցնում են լայնածաւալ յարձակման, գրաւում են Էրզրումը, Սարիղամիշը եւ մօտենում Կարսին: Նման պայմաններում ճիշտ կը լինէր Վասպուրականի բնակչութեան տարհանումը Արեւելեան Հայաստան, որի կողմնակիցն էր Համբարձումեանը, սակայն Թիֆլիսից ստացուող յուսադրական խոստումները հնարաւորութիւն չէին տալիս յանգելու վերջնական կարծիքի: Համանման խոստումներ էր տալիս բրիտանական հրամանատարութիւնը, խոստանալով մեծ քանակութեամբ զէնք, զինամթերք, դրամ ինչպէս նաեւ ռազմական հրահանգիչներ, որոնք մնացին լոկ խոստումներ:

Վանի հայկական իշխանութիւնը որոշեց նախայարձակ գործողութիւններ կատարել թուրք-բրդական ուժերի դէմ: 1918 Փետրուարի 13ին Համ-

բարձումեանի գլխատրոյութեամբ լճային եւ ցամաքային յարձակում կատարուեց Ալքաազում (Արծկէ) ամրացած թուրքական ստորաբաժանման դէմ⁴⁴: Գործողութիւնն աարտուեց յաջողութեամբ: Թշնամին լքեց բնակավայրը եւ փախտաստի դիմեց: Փետրուարի 14ին համանման գործողութիւն կատարուեց Ախլաթը ազատագրելու համար, որը, սակայն, չյաջողուեց:

Թուրքերը նոր ուժեր կուտակելով եւ օգնութեան կանչելով քրդերին, Մարտին լայնածաւալ գործողութիւններ են սկսում հայերի դէմ: Հայկական զինուժը ետ է մղում թշնամուն: Ինչպէս միշտ առաջագծում էր Համբարձումեանը եւ իր անձնական օրինակով ոգետրում զինուորներին ու սպաներին: Սակայն ուժերն անհաասար էին: Վանի զինուժում ներգրատուածների թիւը սակաւ էր, իսկ հակառակորդինը միքանի անգամ անելի, չհաշուած քրդական ջոկատները:

Մարտի 19ին թուրք-քրդական ուժերը նախաձեռնում են նոր յարձակում, որին մասնակցում էին շուրջ 800 հոգի, որը շնորհիւ Տիգրան Ժամհարեանի հմուտ հրամանատարութեամբ հնարաւոր է լինում ետ մղել: Մարտի ընթացքում աչքի են ընկնում Վանի ենթասպաների դպրոցի շրջանաարտներ, մասնագիտութեամբ ուսուցիչներ Արամ Գրիգորեանը եւ Գէորգ Բաղդասարեանը⁴⁵:

Մարտի 21ին մարտերը սկսում են առանձնակի ուժգնութեամբ: Այս անգամ թշնամին անելի մեծ ուժեր էր կենտրոնացրել եւ յարձակումներ էր կատարում հայկական պաշտպանական տեղամասերի տարբեր ուղղութիւններով, որը հնարաւորութիւն չէր տալիս այս կամ այն տեղամասին աջակցել: Յարձակումը նաեւ նպատակ ունէր պարզել հայերի պաշտպանութեան առաւել թոյլ տեղամասը: Այնուամենայնիւ Համբարձումեանը չէր կորցնում ոգու արիութիւնը եւ իր անձնական օրինակով ոգետրում էր իւրայիններին: Քանի որ հակառակորդի ճնշումը սկսում էր ուժեղանալ եւ առկայ ուժերն ի զօրու չէին զսպել, որոշում է ընդունում տարհանել Վասպուրականի բնակչութեանը դէպի Արեւելեան Հայաստան, սակայն քրդերը փակել էին Բերկրիի կիրճը եւ այդ ճանապարհով յաջողուեց անցնել միայն վանեցիների փոքր մասին⁴⁶: Հիմնական զանգուածը՝ 10,000ից անելի կին, երեխայ ու ծերունիներ, հայկական զինուժի պաշտպանութեամբ, սկսեցին նահանջել Պարսկաստան: Գաղթականութեան ընդհանուր ղեկավարը Համբարձումեանն էր, իսկ պաշտպանութիւնն իրականացնում էր Լեւոն Շաղոյեանը⁴⁷:

Մարտի 27ին Սալմաստ է հասնում վանեցի փախստականների առաջին խումբը: Վասպուրականցիների հիմնական զանգուածի հետ մօտենալով Պարսկաստանի սահմանին Համբարձումեանը նամակով, պաշտօնապէս դիմում է պարսկական իշխանութիւններին, խնդրելով թոյլատրել վասպուրականցիների մուտքը երկիր, սակայն երկու օր պատասխան չստանալով՝ հրամայում է անցնել սահմանը:

Այդ ժամանակ Պարսկաստանում գործում էր անգլիացիների կողմից ֆինանսատրուղ Ատրպատականեան (Ադրբեջանական) Յատուկ Ջոկատը, որի հրամանատարն էր գնդապետ Կուզմինը: Ջորամասը կազմում էր ասորական երեք եւ հայկական երկու գումարտակներից: Հայկական զինուժը միանում է ջոկատին, որպէսզի համատեղ ուժերով դիմագրաւեն թուրքական կանոնաւոր բանակին եւ քրդական ջոկատներին: Տեղի են ունենում մի շարք մարտական գործողութիւններ:

Ստեղծուած իրադրութիւնը խիստ տագնապալի էր: Դրան ւելանում են ասորապարսկական լարուած յարաբերութիւնները, որոնք հասնում են զինուած բախումների եւ միայն Համբարձումեանի, Շաղոյեանի եւ այլոց միջամտութիւնից յետոյ հնարաւոր եղաւ իրավիճակը որոշ չափով կայունացնել, որը ժամանակաւոր էր⁴⁸: Եւ այդ ամէնը տեղի էր ունենում թուրք-քրդական զօրամասերի ու անկանոն ջոկատների յարձակման պայմաններում: Մայիս 1ին հակառակորդը գրաւում է Դիլմանի մօտ գտնուող Մոփսանջիկ գիւղը: Սակայն հայ-ասորական ուժերը պարտութեան են մատնում թշնամուն:

Ստեղծուած իրավիճակը հարկադրում է պարսկական իշխանութիւններին դիմել բանակցութիւնների: Թաւրիզից Հաֆթուն է գալիս իշխանութիւնների պատուիրակութիւնը, որոնց թում էր ՀՅԴ ԿԿ ներկայացուցիչ Հ. Ճերմակը⁴⁹: Նա ելոյթ ունենալով հայրենակիցների առջեւ յորդորում է չգաղթել, քանի որ Ուրմիա է գալիս անգլիական զօրքը, որը Սալմաստով արշաւելու էր Վան⁵⁰: Կարճ ժամանակ անց հայ-ասորական ղեկավարութիւնը տեղեկանում է, որ թուրքական զօրամասերը սկսել են յարձակումը: Սկսում են ծանր մարտեր, որոնք ուղեկցում են փոփոխական յաջողութիւններով:

Մարտի 31ին հրաւիրում է հայ-ասորական բնակչութեան ղեկավարութեան համատեղ խորհրդակցութիւն, որին վասպուրականցիների կողմից մասնակցում էր Համբարձումեանը: Մասնակիցները եկան այն եզրակացութեան, որ մօտակայ ժամանակներում պէտք է սպասել թուրք-քրդական գլխատր յարձակմանը: Հայկական կողմը՝ Համբարձումեանը, Շաղոյեանը, Մաքսապետեանը եւ Գրիգոր Բուլղարացին առաջարկում են անցնել Արեւելեան Հայաստան՝ Նախիջեան, բրիտանական հրամանատարութեան ներկայացուցիչ, ամերիկեան միսիոնէր Շէլը, որը ֆինանսատրում էր հայ-ասորական ուժերը՝ կտրականապէս մերժում է, սպառնալով, որ այլեւ գումար չի տրամադրի, ուստի հայկական կողմը հրաժարում է մտադրութիւնից: Կարելի է ենթադրել, որ հայ-ասորական աշխարհազօրային ստորաբաժանումները անհրաժեշտ էին բրիտանացիներին, որպէսզի թոյլ չտան թուրքական ուժերին առաջանալ Հիւսիսային Միջագետք, որտեղ բրիտանացիները սակաւ զօրամասեր ունէին: Հաւանաբար դրանով է բացատրում Շէլի մերժումը: Դրա վկայութիւնն է հանդիսանում ստորեւ վկայակոչուող իրադարձութիւնները:

1918 Յունիսի 25ին Ուրմիայի մօտ վայրէջք է կատարում անգլիական հետախուզական օդանավը: Օդաչուն՝ կապիտան Պենտիգոտոնը յայտնում է, որ բրիտանական հրամանատարությունը պատրաստ է տրամադրել անհրաժեշտ զենք և զինամթերք, եթե հայ-ասորական ուժերը լինեն պարսկական Սային-Կալա բնակավայրի մօտ: Ինչպէս պարզուց յետագայում, անգլիացիները Պարսկաստանում ունէին մօտ 6000 զօրք և կարիք ունէին համալրման, իսկ Ատրպատականեան Ջուկատի զինուորների թիւը շուրջ 4000 էր, որոնք կարող էին լուրջ օժանդակութիւն լինել բրիտանացիների համար:

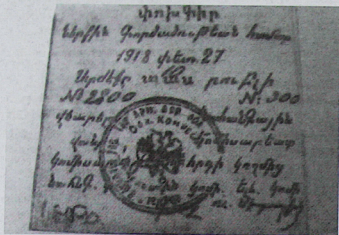
Թուրքական լայնածաւալ յարձակումը, որում ներգրատւած էին 10,000 զինուոր եւ մօտ 4000 քրդեր⁵¹, հարկադրում է ոչ միայն վասպուրականցիներին, այլև Խոյ-Սամաստ-Ուրմիա բնակավայրերի բնակչութեանը, որոնց ընդհանուր թիւը գերազանցում էր 70,000ից⁵², 1918 Յուլիսի 18ին շտապ տարհանուել: Փախստականների կարաւանները ձգում էին միջանի տասնեակ կիլոմետրեր, որը հնարատրութիւն չէր տալիս հայ-ասորական ուժերին արդիւնաւէտ իրականացնել նրանց պաշտպանութիւնը:

Թուրքական հրետանին սարսափելի խուճապ է առաջացնում բնակչութեան շրջանում, զինուորներից շատերը թողնում են դիրքերը, սկսում փնտոել հարազատներին, որն էլ անելի է վտանգում փախստականներին: Կրկին Համբարձումեանն իր օգնականների հետ, առանց գոռալու, առանց կրքերը բորբոքելու դիմում է բնակչութեանը եւ զինուորներին համոզում վերադառնալ իրենց պարտականութիւնների կատարմանը՝ շեշտելով, որ նման կերպ նրանք անելի օգտակար կը լինեն իրենց հարազատներին եւ իվերջոյ հասնում է դրական արդիւնքի: Զինուորները վերադառնում են իրենց դիրքերը⁵³: Իվերջոյ, կատարում անհոնելի աշխատանքների շնորհիւ հնարատրութիւն է լինում բնակչութեանը հասցնել Սային-Կալա, որտեղ, իհարկէ, որեւէ անգլիացի չկար⁵⁴: Նրանք յետագայում իրենց բացակայութիւնը պատճառաբանում են նրանով, որ գաղթականները նշանակուած օրը չեն եկել: Ինքնին հասկանալի է, որ նման բացատրութիւնը չէր համապատասխանում իրականութեանը:

1918 Յուլիսի 24ին տեղի է ունենում ողբերգութիւն: Համբարձումեանը եւ իր ուղեկիցները պարսկական Մամադջըղ գիւղի մերձակայքում հանդիպում են բրիտանական բանակի համազգեստով ծպտուած թուրքական հետախուզական ջոկատին, եւ իւրայինների տեղ դնելով, առանց կասկածելու մօտենում են նրանց⁵⁵: Սպան թուրքերէն հարցնում է նրանց ինքնութիւնը, որին ծիատրներից մէկը պատասխանում է, որ հայեր են: Դրան հետեւում է թուրք սպայի հրամանը՝ «Իսիէ՛ք եղբայրներ» եւ սրով հարուածում է Համբարձումեանին, որն արնաշաղախ ընկնում է ձիուց: Զոհում են եւ երկու հոգի՝ Արմենակ Տէր-Թովմասեանը եւ Պօղոս Դանիէլեանը⁵⁶: Սկսում է ձեռնամարտ, որի ընթացքում թուրքերը կորցնում են 26 հոգի, այդ թում սպան⁵⁷: Համբարձումեանի վերջին խօսքերն էին. «Տողովրդի նկատմամբ ես իմ պարտքը կատարեցի: Թող ձեզանից իւրաքանչիւրը նոյնպէս նրա

նկարմամբ իր պարտքը կատարի: Չլքէ՞ք ժողովրդին»⁵⁶: Համարձուանա-
նին ու զոհուած ընկերներին թաղում են Սային-Կալայի մօտի պուրակում:

Վալադ Վալադեանը (Մկրտիչ Վանցեան) յուշագրում է. «Կոստին կեն-
դանութեան օրօք, ջերմօրէն փափաքում էր մեռնելու դէպքում թաղուել՝ եթէ
ոչ իր ծննդավայր Շուշիում, ապա գոնէ իր սիրած Այգեստանում: ...Բայց

ճակատագիրը այլ
կերպ Կոստինեց
Կոստին թաղուեց Ղա-
րաբաղի լեռնե-րից ու
Այգեստանի
պարտէզներից հեռու:
... Շուշեցի Կոստան-
դինը նուիր-ուել էր
Վասպուրականի
երկրին եւ այդ երկրի
հայրութիւնն էլ նրան
սիրեց հարազատօրէն»:

Վանի փոխգիրը

Համարձուանեանի մաիը ապարդին չանցաւ: Նա կարողացաւ փրկել
Վասպուրականից եւ Հիւսիսային Պարսկաստանի գաղթած հայութեանը,
նոր կեանք շնորհել:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Աւետիս Զարոփանեան, «Վանի Շրջանային Վարչութեան Գործունէութիւնը (1917 թ, Մարտ-Նոյեմբեր)», Պարմարանասիրական Հանդէս, 2015:3, էջ 62:
- 2 Վալադեան, էջ 27:
- 3 Արր. Գիւլսանդանեան, «Բագուի Դերը Մեր Ազատագրական Շարժման Մէջ», Հայրենիք, 1924:11, էջ 99:
- 4 Գիւլսանդանեան, էջ 99:
- 5 «Սամսոնի Յուշերը», գրի առաւ՝ Ն. Հանգոյցը, Հայրենիք, 1924:9, էջ 139:
- 6 Վալադեան, «Վասպուրականի Կոստին», Հայրենիք, 1962:7-8, էջ 65:
- 7 Նոյն, № 9-10, էջ 43:
- 8 Նոյն, էջ 45:
- 9 Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Հայոց Պարմութիւն (խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարեան եւ ուրիշ.), Հրդ. 3, Նոր ժամանակաշրջան (XVII Դարի երկրորդ Կէս-1918 թ.): Գիրք II (1901-1918 թթ., Հայ Գաղթավայրերը, Պարբերական Մամուլը եւ Մշակոյթը XIX դ. եւ XX դ. Սկզբին) (խմբագրակազմ՝ Ա. Մելքոնեան եւ ուրիշ.), Երեւան, 2015, էջ 30-2:
- 10 Ռուբէն Սահակեան, Արեւմտեան Հայաստանի Ռազմաքաղաքական եւ Վարչա-
պետական Իրավիճակը (1914 թ. Յուլիս - 1917 թ. Փետրուար), Երեւան,
Պատմութեան Ինստիտուտ, 2015, էջ 68:

11 ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, թ. 1 շրջ. - 2:

12 Հայկական Լեռներ, պարսկերէն՝ Սիա-Կուի, տե՛ս՝ Յովհաննէս Յովսէփեան, *Հարադադի Հայերը, Ազգագրական եւ Բանահիսաական Ժառանգութիւն*, Հտր. 1, II, Երեւան, 2009:

13 Նրա մասին անյի մանրամասն տե՛ս՝ Ռուբէն Սահակեան, «Վանի Նահանգը Ալէքիէր Իոսիֆ Տերմէնի Շրջանապետութեան Օրօք (Հոկտ. 1915-Սեպտ. 1916)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հատոր 38*, Պէյրութ, 2018, էջ 327-54:

14 ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 404, թ. 436:

15 Վ. Փափազեան, *Իմ Յուշերը, Հտր. Երկրորդ, Պոսթըն, Հայրենիք*, 1952, էջ 427:

16 Ամաթէօր, «Մեր Կոստիւն», *Հայաստան*, Թիֆլիս, 1917:92, 10 Օգոստոսի:

17 А. Закарян, "Армения и Армянский Вопрос в Публицистике Сергея Городецкого" (Հայաստանը եւ Հայկական Հարցը Սերգէյ Գորոդեցկոյ հրապարակախօսութեան մէջ), *Պարմարանասիրական Հանդէս*, 2003:1, էջ 97:

18 Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան Հերոսամարտի Տասնեւհինգամեակին Առթիւ. 1915-1930, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1930, էջ 99:

19 Վասպուրական, էջ 103:

20 1917 Յուլիսի դրութեամբ միլիցիոներների թիւը 154 է, որոնցից 70ը՝ հեծեալ (Հմ. Մանուկեան, «Միլիցիան Վանի Մէջ», *Հորիզոն*, 29 Օգոստոսի 1917: Սկզբնական շրջանում Խնոսի եւ Վանի ճակատը պաշտպանում էին 600 հայ զինծառայող (Հ. Աւետիսեան, *Հայոց Ազգային Միասնութեան Յարդեանակը. 1918 Թուականի Մայիս*, Երեւան, ՀՀ ԳԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1998, էջ 25):

21 Ա-Դօ, *Իմ Յիշողութիւնները*, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Ռուբէն Գասպարեանի եւ Ռուբէն Սահակեանի, Երեւան, 2015, էջ 332:

22 ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 16, թ. 47-48. նաեւ՝ Հ. Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը 1918 Թուականին*, Երեւան, Հայկական Բարձրագոյն Դպրոց, 1997, էջ 16:

23 Վալդեան, «Վասպուրականի Կոստիւն», *Հայրենիք*, 1963:1, էջ 49:

24 Ասպետ, «Վասպուրականի Կեանքէն: Վասպուրականի Առժամեայ Կոմիսար Կ. Համբարձումեանի Յուլիսի 15ի Կոչը», *Հորիզոն*, 27 Օգոստոսի 1917:

25 Անահիտ Տէր-Մինասեան, «Անտոան Պուադեբարը եւ Հայաստանը», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, 2004:2, էջ 84:

26 Բրիգադ՝ ֆր.՝ brigade, բառացի նշանակում է ջոկատ, ստորաբաժանում: Մարտավարական կազմատրում մի շարք երկրների զինուժում: Իր մարտակազմով միջանկեալ դիրք էր գրաւում գնդի եւ դիւիզիայի (քիւրակ) միջեւ:

27 «Տեղեկագիր Վանի Հայկական» ժամանակատր Կառավարութեան, 1917 Դեկտեմբերի 1-1918 Դեկտեմբերի 1, Վանից-Բաղտատ», Երուսաղէմի Պատրիարքարանի Դիւան, չմշակուած հաւաքածոյ, թ. ը540: Փաստաթուղթը տրամադրել է պատմաբան Միհրան Մինասեանը, որի համար յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը:

28 Է. Հ. Յարութիւնեան, *Թուրքական Ինքերպենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ Ինքնապաշտպանական Կոիւները*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1984, էջ 92:

29 «Վանէն Լուրեր», *Արմենիա*, Մարտէլյ, 24 Յունուար 1918:

30 Վանի իշխանութեան 1917 Դեկտեմբերին կատարած մարդահարի համաձայն քնակչութեան թիւը 26,308 էր, նրանցից 23,597 հայ, 2326 ասորի, 160 եզդի եւ 225 թուրք («Տեղեկագիր, թ. ը540»):

31 Վասպուրական, էջ 102:

- ³² Նոյն:
- ³³ «Տեղեկագիր, թ. 539 շրջ.-ը540»: Անեյի մանրամասն տե՛ս՝ Ա. Յարուպինեան, «Վասպուրականի Նահանգային Ինքնավար Կոմիսարության (Երկրորդ Կառավարության) Գործունեությունը», *Պատմաբանասիրական Հանդես*, 2012:3, էջ 41:
- ³⁴ «Տեղեկագիր, թ. ը539 շրջ.»:
- ³⁵ Միլիցիա (լատ.՝ militia - զինուորականություն, աշխարհազոր): Առաջին անգամ որպէս «իրաւասպատ» մարմին հասկացութիւն գործածուել է 1871ի Փարիզի կոմունայի ժամանակ: 1917ի փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ ոստիկանութիւնը Ռուսաստանում կոչուել է միլիցիա: Այս դէպքում պէտք է հասկանալ՝ աշխարհազորային կազմատրում:
- ³⁶ *Վան-Տոսպ*, Թիֆլիս, 28 Յունուարի 1918, էջ 3:
- ³⁷ Ս., «Երկիր, Վան 17 Նոյեմբ.», *Աշխատանք*, 2 Դեկտեմբերի 1917:
- ³⁸ Վահան Մելիքեան, «Արեւմտահայ Հասարակական-Քաղաքական Կեանքը Բոլշեւիկեան Յեղաշրջումից Յետոյ», *Բանբեր Հայագիտութեան*, 2015:2, էջ 156:
- ³⁹ «Տեղեկագիր, թ. ը545»:
- ⁴⁰ «Տեղեկագիր, թ. ը542 շրջ.»:
- ⁴¹ Նոյն. նաեւ՝ *Վասպուրական*, էջ 119. նաեւ՝ «Դէպքերը Վասպուրականում (Հմ. Մանուկեանի Յիշատակարանը)», *Վեմ*, Փարիզ, 1937:2, էջ 75):
- ⁴² Անեյի մանրամասն տե՛ս՝ Հ. Սարգսեան, «Վան Քաղաքի Փոխգիր-Թղթադրամների Պատմությունից», *ՏՄՍԿ Լրագրեր Հասարակական Գիտությունների*, 1967:1, էջ 73-8:
- ⁴³ Դրամական միատր, որը թողարկուել է Անդրկովկասեան կոմիսարիատի կողմից, որոնք շրջանառութեան մէջ են եղել 1918 Փետրուարից մինչեւ 1920:
- ⁴⁴ Ժամանակակիցը վկայում էր. «Ծովակալ չէր Կոստի Համարծումեանը եւ ոչ էլ ունէր ռազմավարական փորձառութիւն, հմուտ չէր թեղանօթաձգութեան արունստի: Բայց եւ այնպէս, նա գլուխ է անցնում արշաւանքի, որի ծրագիրն էլ հենց ինքն էր յղացել» (Վալադեան, «Վասպուրականի Կոստին», *Հայրենիք*, 1963:1, էջ 52:
- ⁴⁵ Ասպետ, «Վանի Նահանջը: Վասպուրականի Դիմադրական Օրերը», *Աշխատանք*, 1(18) Մայիսի 1918:
- ⁴⁶ Վալադեան, «Վասպուրականի Կոստին», *Հայրենիք*, 1963:1, էջ 55:
- ⁴⁷ Ա.Դօ, *Իմ Յիշողութիւնները*, էջ 333:
- ⁴⁸ Վազգէն, 1931:6, էջ 159:
- ⁴⁹ Այս անձնատրութեան մասին խիստ բացասական է արտայայտում Յովսէփ Յովհաննիսեանը: Հ. Ճերմակը դաւաճանական դիրք է ունենում, եւ իր հետ եկածների հետ «ժողովրդի գլխին պայթող աղէտի պատճառ էին դարձել:... 1918ին Ռուսումը Բազուից որոշ առաքելութեամբ Թեհրան էր եկել եւ ինձ մօտ իջեանց: Նա խիստ վրդոված էր Ուրմիայի աղէտի չարագործների դէմ: ...ցանկացաւ պարծել նաեւ Ճերմակին, բայց նա նենգաբար փախուստ տուց եւ երբեք չհամարձակուեց երեւալ Ռուսումի աջքին» (Յովսէփ Յովհաննիսեան, *Յուշեր*, Երեւան, 2006, էջ 231:
- ⁵⁰ Վազգէն, *Հայրենիք*, 1931:1, էջ 150:
- ⁵¹ Վալադեան, «Վասպուրականի Կոստին», *Հայրենիք*, 1963:1, էջ 56:
- ⁵² Վազգէն, «Աւորատականի Գոյամարտը», *Հայրենիք*, 1931:3, էջ 120:
- ⁵³ Ժամանակակիցը վկայում է. «Մէկը չկար, որ առաջնորդէր, խորհուրդ տար անտէր եւ անգլուխ ժողովրդին: Անմահ Կոստին էր (Համարծումեան) միայն, որ քանի մը զինուորներու հետ կը մտնէր ամէն տեղ, կը քրքրէր, կ'ոտոմնասիրէր կա-

ցութիւնը եւ համապատասխան միջոցներ ձեռք կ'առնէր», Վազգէն, «Ատրպատականի Գոյամարտը», Հայրենիք, 1932:3, էջ 161:

⁵⁴ Նման «մարտավարութիւն» անգլիացիները կիրառեցին 1918ին Բաքում, երբ հայութեանը միայնակ թողեցին թուրք-թաթարական հորդանների դէմ:

⁵⁵ «Տեղեկագիր, թ. ը556 շրջ-557»:

⁵⁶ Ա-Դօ, էջ 335:

⁵⁷ Ռուբէն Սահակեան, «Վանի Հայութեան 1918 թ. Մարտեան Նահանջը Պարսկաստան», ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, 2011:1-2, էջ 357:

⁵⁸ Նոյն, էջ 358:

**GOSDANTIN HAMPARTSOUMIAN:
AN ARMENIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT FIGURE
(Summary)**

RUBEN SAHAKIAN

rubensahakyan58@gmail.com

Gosdantin Hampartsoumian (1882–1918) is a renowned figure in the Armenian national liberation movement, having dedicated his life to the liberation of Western Armenia. Born in Shushi, Hampartsoumian attended the local school. After joining the Armenian Revolutionary Federation, he was assigned to act in Northern Persia and later relocated to the Southern Caucasus. In collaboration with one of the ARF founders, Christapor Mikayelian, he planned the assassination attempt on Sultan AbdulHamid II and also participated in the Armenian-Tatar skirmishes in 1905–06, heading the defense of the Zangezur Armenians. He was arrested in 1909 and after his release left for Belgium, where he studied agriculture for three years. In autumn 1914 he joined the Armenian voluntary forces and on May 7, 1915 was recruited in the Van district offices. In 1916 Hampartsoumian was the plenipotentiary representative of the Union of the Pan Russian Cities Caucasus Section in Van, and he had a significant input on the rehabilitation of the Van District residential areas. After the 1917 February revolution he was appointed commissioner of the Van Region and after the departure of the Russian forces headed the Van Armenian authority as of January 18, 1918. Hampartsoumian headed the retreat of the Vasburagan population to Persia following the attack of the Turko-Kurdish forces on March 2. He was killed in action on July 24, 1918.